

UDK
UDC

911:001.4:502.7 = 863

OKOLJE — ČLOVEKOVO OKOLJE — GEOGRAFSKO OKOLJE —
GEOGRAFIJA

Ivan Gamš*

Dva nagiba sta privedla do tega članka. Prvi je želja uredništva, da naj bi v tej jubilejni številki bili prispevki po možnosti teoretske narave, saj se je jubilar prof. Ilešič posebno v zadnjih dveh desetletjih pogosto ukvarjal z vprašanji teoretske geografije. Drugi nagib je želja po razjasnitvi razlik med pojmi, ki so navedeni v naslovu in ki se v geografskem slovtvu javljajo v različnih pomenih.** Ker je postal izraz okolje pogost in silno moderen, se v želji po modernizaciji včasih kar cela geografija proglašala za vedo o okolju. Od tod tudi očitki, da je slovenska geografija v času, ko je okolje tako cenjeno v znanosti kot v javnosti vobče, tako rekoč zamudila vlak, ker se ni vključila v te tokove.

Najprej si pogledjmo, kaj pomeni okolje samo in kaj v tistih povezavah, ki jih največkrat srečujemo v javnosti in geografiji.

O tem, kaj je okolje (franc. milieu, angl. environment, nem. Umwelt, rus. sredá), so si strokovne terminologije in enciklopedije, tudi geografske, v glavnem enotne. Za primer vzemimo definicijo P. Georga (1970). Tu je pod milieu najprej navedeno biološko pojmovanje: »Prostor (= espace), ki neposredno obdaja celico ali živo bitje, s katerim živo bitje izvaja trajno menjavo snovi in energije in od katerega je v svojem pogledu bolj ali manj odvisno«. Po tej in drugih definicijah zajema pojem okolja anorganski in organski svet, s katerim živo bitje komunicira. Ne zajema vsega okolnega sveta, temveč le tiste sestavine, ki vplivajo na določeno živo bitje. Na primer: za nekatere bakterije je dušik osnovnega pomena za življenje, za druge škodljiv in za nekatere je indiferenten. Za slednje dušik ne predstavlja elementa okolja. V istem gozdu živijo številne živali, vendar ima vsaka drugačne zahteve do okolja in vsaka drugačno okolje, čeprav pomeni gozd isti ekotop.

Geografski slovar F. Monkhouse (1966) ne stavlja v ospredje definicije za okolje prostor, temveč vpliv. Zanj je okolje: »Celotna vsota okolnih zunanjih pogojev (= surrounding external conditions), v katerih biva organizem, skupnost ali objekt.« Materialni svet in njegov vpliv na živo bitje sta torej dve enakovredni sestavini pojma okolje.

* dr., redni univ. prof., Pedagoško-znanstvena enota za geografijo, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana, YU.

** Glej navedbo člankov slovenskih geografov o varstvu okolja in okolja vobče v: D. Radinja, Geografija in varstvo človekova okolja, Geografski vestnik (XLVI), 1974, s. 110—120.

Po ugotovitvi, da pomeni okolje v biologiji, od koder izraz izhaja, živo bitje in zunanji svet, ki nanj vpliva, se lahko poglobimo v vprašanje, kaj je življenjsko okolje. Po biološkem pojmovanju okolja pristavek »življenjsko« ni potreben, ker že sam pojem okolje vključuje pogoje za življenje. Če je ta pristavek že dan, navaja k mišljenju, da gre za okolje vsega živega sveta.

Če bi hoteli življenjsko okolje proglasiti za predmet geografije, bi morali silno razmakniti meje njenega preučevanja. Življenjske oblike so namreč silno razčlenjene in segajo od mikroorganizmov do človeka. Morali bi obravnavati materialno okolje, v katerih živijo posamezne vrste, in pogoje njihovega življenja. Če se nekoliko poglobimo v tako pojmovano okolje, uvidimo, da ne more biti predmet geografije. V geografski literaturi, ki ta izraz uporablja, lahko kmalu zasledimo, da misli pisec človekovo okolje.

V želji, da bi doumeli ta izraz, si pogledjmo, kako so definirali človekovo okolje v sekciji za okolje pri UNESCO: »Okolje človeka obsega vse fizične, kemične in biološke stvari, procese in vplive, ki neposredno ali posredno vplivajo na socialni in gospodarski blagor, posebno na zdravje, kakor tudi na življenjske in delovne navade človeka, tako posameznika kot tudi celote« (Manshard, 1971). V ospredju je biološki vidik in zato glavnino dela v tej organizaciji opravljajo medicinci, biologi, antropologi in ljudje iz podobnih poklicev.

Poudarjanje človekovega okolja kot predmet geografije je voda na mlin tiste smeri, ki se zavzema za tako imenovano humanizacijo geografije. V geografiji naj bi obravnavali le to, kar je neposredno pomembno za človeka. Zagovorniki te smeri v geografiji ne priznavajo, da bi mogla biti pokrajina sama na sebi predmet geografije. Trdijo tudi, da je predmet geografije proučevanje pogojev, v katerih človek stanuje, dela in se rekreira. Naša stroka naj bi se ukvarjala s temi pogoji ustrezno času človekovega bivanja v teh okoljih. Če vemo, kaj okolje pomeni, bi morala skladno s temi zahtevami geografija posvečati poglavitno skrb okolju, v katerem človek spi in stanuje, saj v postelji prebijemo tretjino svojega življenja. Ni treba posebej poudariti, da so za to okolje v prvi vrsti poklicane psihologija, fiziologija ali arhitektura. Vplive okolja na človeka kot animalično bitje in snovno in energetske izmenjavo z okoljem v geografiji domala ne obravnavamo. Kisik v zraku nas ne zanima, ker ne omejuje človekove dejavnosti in ni dejavnik krajevne diferenciacije, čeprav je za življenje osnovnega pomena.

Naši stroki je navidezno bliže izraz družbeno okolje. Človekovo in družbeno okolje lahko pomeni okolje določenega poklica ali določene družbe, lahko pa tudi nedoločenega človeka ali družbe. V obeh primerih je družbeno okolje skupek okolij posameznikov. Posamezniki pa delujejo v silno različnih pogojih (rudarji, mornarji, letalci). Kljub temu pa se spričo modernega razvoja družbe okolja posameznikov vedno bolj povezujejo v okolje človeške družbe. Inovacije in tehnični izumi postanejo že po nekaj letih ali po desetletju vir napredka vsega človeštva. Hrana in razne življenjske potrebščine prihajajo do nas iz vedno bolj številnih in oddaljenih krajev sveta, pojem okolja pa vključuje

tudi pogoje za pridobivanje hrane. V tem smislu se pojem okolja družbe povezuje s pojmom za obče življenje (»življenjsko okolje«), ki zajema tudi antropogene sestavine (primer: četrtna hrane je pogojena z umetnimi gnojili!). Pri poskusu, da bi družbeno okolje proglasili za predmet geografije, uvidimo, da bi taka geografija dobila še širše in še manj jasne meje kot geografija po klasični definiciji.

Taine je uvedel izraz okolje v socialne vede. Po njegovi teoriji okolja so razvoj in značilnosti živih bitij, vključno človeka, kultur in socialnih oblik, *determinirane* (podčrtal I. G.) s prilagoditvenimi znaki na okolje (in tega sestavljajo tla, klima, splošno življenje, družba, socialne danosti, šola, religija, gospodarstvo (gl. Tainovo definicijo v Westermannovem leksikonu za geografijo pri pojmu okolje!). Kot vemo iz zgodovine geografije, je znanost to gledanje, po katerem človekova svoboda volja ne prihaja do izraza, obsodila za deterministično in ga nadomestila s posIBILIZMOM. V Ameriki je prišel Tainov »environmentalizem« iz socialnih ved v geografijo, v kateri pa so pojem okolja vedno bolj ožili na socialne razmere. V evropski geografiji je ostal pojem okolja bližje biološkemu.

V slovenski geografski literaturi se je že udomačil izraz *g e o g r a f s k o o k o l j e*, čeprav v njej zaman iščemo definicije tega izraza. Po jezikovni plati nas pušča v dvomju, ali se nanaša na okolje na zemlji (ge je grško zemlja) ali na prvine okolja, ki jih proučuje geografija. Nekateri geografi stavljajo geografsko okolje nasproti naravnemu, to je po človeku nespremenjenemu okolju. Geografsko okolje jim pomeni naravo in sestavine, ki jih je vanjo vnesel človek, ter samo družbo. Taka delitev na naravno in geografsko okolje je vprašljiva in zgolj teoretska, ker je v resnici vse povezano. V biologiji je povsem jasno, da spadajo k okolju tudi antropogene prvine. V okolje na primer naglavne uši ali človekove bolhe spada človek in v okolje kmečke lastovice stavba.

Za pomoč, kaj pomeni geografsko okolje, pogledimo v dva geografska slovarja. Po Georgu (1970) je geografsko okolje: »Naravno ali prirejeno okolje, ki obdaja človeško skupnost, v katerem se giblje in katerega klimatske, biotske, edafske, psiho-sociološke, ekonomske, poklicne in druge silnice se nanašajo na ponašanje in oblike (= l'état) skupine.« Monkhousova definicija je krajša: »Dejavniki okolja, za katere smatramo, da prostorsko vplivajo.« V prvi definiciji je geografsko okolje precej biološko pojmovano, pri drugi pa se vprašamo, na kaj vplivajo dejavniki okolja. Če ni mišljeno živo bitje, izraz okolje ni na mestu.

V kakršnikoli povezavi uporabimo izraz okolje, ne moremo izločiti iz pojma živo bitje (združbe ali družbe). *Če to storimo, okolje spremenimo v okolico ali okoliški svet.* Zamenjavanje pojmov okolica in okolje pa bistveno zadeva predmet geografije. Če ohranimo v geografiji okolje v biološkem pomenu, moramo v naš predmet vključiti vse biotske, psihične in fiziokemične vplive okolja na človeka kot živo bitje. V ta sklop spada tudi naše zaznavanje sveta (ang. environmental perception), ki je predvsem področje psihologije in fiziologije. Jovan Cvijić je v svojem Balkanskem poluostrvu razlagal psihične razlike med prebivalstvom z različnim značajem pokrajine (na primer jadranska in norveška obala,

Dinarsko gorstvo in Vojvodina kot bivališče dinarskega in vojvodinskega tipa človeka). Danes smatramo take zveze za deterministične, zastarele ali celo neznanstvene. Če pa geografije nočemo širiti na ta področja, moramo marsikje namesto izraza okolje rabiti izraz okolica.

S trditvijo o bistvenih razlikah med pojmom okolje in predmetom geografije nikakor ne želim reči, da geografija pri raziskovanju okolja nima svojih nalog in svojih perspektiv. To je docela drugo vprašanje, ki tu ne bo načeto.

Razpravljanje o okolju nas je hote ali nehoče privedlo do vprašanja o predmetu geografije. Ni namen tega članka, da bi dodal kaj novega k obilnemu, zadnja leta objavljenemu gradivu o teoretski geografiji. Saj razpolagamo z zborniki referatov z mednarodnih posvetov o teoretski geografiji (npr. *Geographica Helvetica* (25) 1970, št. 1, (26) 1971, št. 1, Beiheft 2/3, 1974; *Geographische Rundschau* (22) 1970, št. 11; glej tudi Ilešičeva poročila, zlasti *Die Stellung der Sozialgeographie im Gefüge der geographischen Wissenschaften*, *Geographical Papers*, 1, Zagreb 1970). Naj povzamem po njih svoj vtis, da se je večina uglednih piscev (Bobek, 1970, Mensching, 1972, Schmithüsen-Bobek, 1967, Schmithüsen, 1962/63, Winkler, 1970, Mihăilescu, 1970, Sauškin, 1974) z našimi Ilešičem, Vrišerjem (1975) in Radinjo (1972) vred izjasnila za regionalnogeografski koncept, ki zajema naravne kot tudi družbene pojave. Naravne in družbene komponente obsegajoči regionalni koncept daje geografiji največ možnosti za uveljavljanje tudi v okviru UNESCO (Gomsen, 1970, Manshard, 1961). Kljub pozivom k enotni, regionalni koncepciji pa se po mojem mnenju raziskovalna praksa vedno bolj polarizira v dva tabora s svojo ideologijo na družboslovno in naravoslovno geografijo. Prva sloni v smislu Barthelsove šole na spoznanju, da je moderni človek v poglavitni meri odvisen od družbenih in ne toliko od naravnih razmer. Pravijo, da njegov napredek določujejo predvsem znanje, socialno okolje, denar, tradicija in podobno. Denarno vrednost nekega zemljišča ne določujejo v toliki meri rastiščni pogoji, temveč tržišče oziroma ponudba in povpraševanje. Geografi naj zato proučujejo predvsem stopnjo napredka in procese. Sama pokrajina je trenutni odraz procesov in ti so edina osnova za prognostično geografijo in geografijo v praksi.

Druga načelna in praktična polarizacija poteka v okviru tako imenovane pokrajinske geografije. Za svoj predmet proglašajo pokrajino kot individualizirani splet pokrajinotvornih elementov (npr. relief, klima, vodovje, prst, vegetacija, živalstvo, prebivalstvo in vse, kar je to vneslo v pokrajino). V podrobnosti so tudi tu razhajanja. Gerasimov (1975) trdi, da v Sovjetski zvezi landšaftovedenije idejno oplaja biocenologija v smeri bolj kompleksnega »geotopa« kot predmeta geografije (ta termin je bil zapisan tudi že v *Geografskem vestniku* (Gams, 1975). To smer zagovarjata med sovjetskimi geografi tudi Sauškin (1974) in Isačenko (1974). Schmithüsenovo (1962/63) tolmačenje pokrajine je nekoliko drugačno. Pokrajinske elemente kot predmet geografije imenuje synergetizem, Hofman (1970) pa geosinergotop.

Obe smeri si očitata enostranost. Pokrajinski geografiji očitajo, da ima premalo posluha za človeka, ki ni več otrok narave, temveč njen

gospodar, in za družbo, ki živi ponekod do polovice v mestih. Narava je po teh naziranjih predmet geografije samo v toliko, kolikor ovira socio-ekonomski napredek (npr. naravne katastrofe). Vrednotijo jo samo kot pridobitno sredstvo. Od tod poskusi zoževanja fizične geografije na valorizacijo naravnih razmer.

Socioekonomski geografiji očitajo enostranost, ker da prezira naravne razmere. Tudi mestni človek je kot živo bitje usodno navezan na zrak, vodo; nad in pod mestnim asfaltom je tudi v mestu narava, čeprav spremenjena. Naravni pogoji bistveno določujejo pridobivanje hrane. Za zemljišče moramo vedeti nele tržno, ampak tudi ekološko vrednost, kajti le tako bomo mogli presoјati smotrnost človekovih posegov v naravo in se vključili v prakso. Navsezadnje pa so v svetovnem merilu poglavitni socioekonomski pojavi le očitno navezani na prirodnogeografske pasove, čeprav čas zveze spreminja.

Obe smeri sta do neke mere posledica razmer, v katerih živijo in delujejo geografi. Socioekonomska smer je nazorsko bližja mestnemu prebivalcu, ki pride »v naravo«, kot sam misli, le ob nedeljskem izletu, pokrajinska pa kmetovalcu in tistemu, ki opazuje zemeljsko površje iz letala in vidi, da zavzemajo mesta le majhen delež kopnega. Prva smer je usmerjena v prihodnost, druga analizira predvsem današnje stanje.

Drugi vir razhajanja je raziskovalna praksa. Če hočemo biti temeljiti, zahajamo pri iskanju zakonitosti in zvez v sorodne panoge. Znanost pa se je zadnja leta tako razmahnila, da je ne obvladamo več na vseh sorodnih področjih. Zato se del geografov omejuje na zasledovanje družboslovne, drugi del pa na naravoslovne znanosti, in to, kar zna, aplicira pri svojem raziskovanju. Kar ne zna, ne vidi in ne uvidi. Garanta za brzdanje nadaljnega razhajanja vidim zato predvsem v polivalentni vzgoji geografov, v čim bolj regionalno-kompleksnih seminarskih in diplomskih nalogah med študijem na univerzi, v osebni izmenjavi raziskovalnih izkušenj med raznimi profili geografskih raziskovalcev in predvsem v teamskem raziskovanju regionalnih* problemov.

Bibliografija — Bibliography

Bobek, H., 1970, Bemerkungen zur Frage eines neuen Standorts der Geographie, *Geographische Rundschau*, 11.

Gams, I., 1975, Problemi geografskega raziskovanja ekotopov in pokrajinske ekologije v Sloveniji, *Geografski vestnik XLVII*, Ljubljana.

George, P., 1970, *Dictionaire de la Géographie*, Paris.

Gerasimov, I. P., 1975, Nauka o prirodnih ekosistémeh jáko syntéze vědy o krajíně a biocenologie v sovětské geografické a biologické vědě, *Zprávy geografického ústavu CSAV, Brno, XII*, 3, 2—10.

Gomsen, E., 1970, Die Geowissenschaften im Program der UNESCO, *Geographische Zeitschrift*, 58, 1.

Isačenko, A. G., 1974, Landšaft kak predmet čelovečeskogo vozdejstviya. *Izvestiya Vses. geogr. obšč.*, T. CVI, 5.

* Pogosto pišemo tudi »prostorski problemi«, prostorska stvarnost in podobno. Po mnenju nekaterih je geografija veda o prostorski stvarnosti. Vendar je prostor kot pojem preveč širok, saj lahko vanj strpamo vse od igle do oceanov in vsemirja.

Hofmann, M., 1970, Ökologische und synergetische Landschaftsforschung. Geographische Zeitschrift, 58, 1.

Ilešič, S., 1970, Für eine komplexe Geographie des ländlichen Raumes, und der ländlichen Landschaft als Nachfolgerin der reinen Agrargeographie, Münchener Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie, 4.

Manshard, W., 1961, Die Stellung der Geographie in der internationalen Wirtschaftsorganisation der UNESCO, Geographische Rundschau, 10.

Mensching, H., 1972, Länderkunde-Regionalgeographie, Räumliche und zeitliche Bewegungen, Würzburg.

Mihăilescu, V., 1970, Geografie-ecologie, regiune geografică-ecosistem. Studii si cercetări, seria Geografie, T. XVII, 2, Bucuresti.

Monkhuse, J. G., 1966, Dictionary of Geography, London.

Radinja, D., 1972, Onesnaženost človekovega okolja v luči geografske terminologije, Geografski obzornik XIX, 1.

Sauškin, J. G., 1974, Geografija v perspektive, Vestnik Moskovskogo Universiteta, 2.

Schmithüsen, J., 1962/63, Vorschläge zu einer internationale Terminologie geographischer Begriffe und der Grundlage des geosphärischen Synergismus, Geographisches Taschenbuch.

Schmithüsen, J., Bobek, H., 1967, Die Landschaft im logischen System der Geographie, Erdkunde (5) 1949, 2/3, Sonderdruck: Zum Gegenstand und zur Methode der Geographie.

Schmithüsen, J., 1970, Die Aufgabe der geographischen Wissenschaft, Geographische Rundschau, (22), 11.

Vrišer, I., Uvod v geografijo, Ljubljana 1976.

Vrišer, I., 1975, Nove meje geografije, Geografski vestnik, XLVII, Ljubljana.

Westermann Lexicon der Geographie, 1972.

Zvorkin, K. V., 1975, O edinoj koncepcii geografii prirodi, Vestnik Moskovskogo universiteta, 6, Moskva.

ENVIRONMENT — HUMAN ENVIRONMENT — GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT — GEOGRAPHY

Ivan Gams
(Summary)

The article deals with the question how far the notions given in the title coincide with the subject of geography. In all the senses given above the concept of environment includes also the influences of the surrounding organic and anorganic matter on living organism (association). Without these components the environment becomes mere surroundings (surrounding world). Hence, the notion of environment, human or geographical environment reaches with its biotic, physiochemical compounds and with environmental perception of living organism beyond the scope of geography. The geographical study of the human society, on the other hand, reaches beyond the goals of the environmental sciences, just as the study of the motive power of social development is not accessible through the methodology used in investigating of the biological associations. In the foreground of geographical research is man's impact in the region, whereas in the environmental sciences it is the influence of the environment on the human being which is in the foreground. Arguments are suggested that the harmful division of the geography into the natural — physical — scientific geography which proclaims the regional structure for its object of study, and the human — social — scientific geography which puts the socio-economic processes in foreground, is a consequence of the practice in research. Less and less are we able to follow the progress in the social and physical sciences thoroughly. To preclude a further breaking up in geography, a polyvalent education of geographers and the team research of the regional problems is needed, according to the author.